

Sugestialność dziecięca – przegląd badań nad efektem dezinformacji u dzieci

MALWINA SZPITALAK

Instytut Psychologii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

STRESZCZENIE

Artykuł ma charakter przeglądowy. Jego podstawowym celem jest zaprezentowanie zagadnienia sugestialności dziecięcej. Po zdefiniowaniu pojęcia sugestialności i efektu dezinformacji przedstawiono pokrótce historię badań nad sugestialnością dziecięcą. Zaprezentowano także wyniki najistotniejszych badań nad efektem dezinformacji u dzieci oraz korelaty sugestialności dziecięcej. Zwrócono także uwagę na możliwości dziecka w zakresie trafnego zeznawania na temat danej sprawy i konieczność optymalizowania warunków jego przesłuchiwania.

Słowa kluczowe: efekt dezinformacji, pamięć, sugestialność, zeznania świadków

DEFINICJA SUGESTIALNOŚCI I JEJ PODŁOŻE U DZIECKA

Sugestialność, traktowana jako cecha (por. Gudjonsson, 2003), odnosi się do określonego wzorca reagowania jednostki na sugestie. W psychologii sądowej bywa ona przez niektórych badaczy utożsamiana z efektem dezinformacji (Holliday, Reyna, Hayes, 2002, s. 38). W związku z faktem, że pojęcie sugestialności jest pojęciem bardzo szerokim, obejmującym swoim zasięgiem także wszczepianie „wspomnień” zdarzeń, które w rzeczywistości nie miały miejsca (np. zgubienie się w dzieciństwie w centrum handlowym – por. Garry, Manning, Loftus, Sherman, 1996), przedmio-

tem niniejszego artykułu będą jedynie kwestie ulegania sugestiom zawartym w pytaniach sugerujących i ulegania dezinformacji.

Efekt dezinformacji jest definiowany jako zjawisko polegające na włączaniu przez świadka do zeznania na temat danego zdarzenia informacji nieprawidłowych, pochodzących z innych niż samo zdarzenie źródeł (Polczyk, 2007). Typowa procedura eksperymentalna (por. Loftus, Miller, Burns, 1978; Pezdek, 1977) polega na prezentowaniu osobom badanym materiału oryginalnego (np. w postaci filmu), przedstawieniu im materiału następczego (który w grupie eksperymentalnej zawiera dezinformację) oraz testowaniu pamięci materiału oryginalnego. Możliwa, i często wykorzystywana w badaniach nad sugestialnością dzieci, jest tzw. procedura dwuetapowa (por. np. Loftus, 1975), w której po prezentacji materiału oryginalnego następuje etap testowania pamięci, a dezinformacja wpleciona jest w niektóre pytania tego testu. Najczęstszym rezultatem badań prowadzonych w którymś ze wspomnianych paradygmatów (bądź ich modyfikacji) jest zdecydowanie gorszy poziom wykonania testu pamięci materiału oryginalnego przez osoby dezinformowane w porównaniu z niedezinformowanymi.

Podczas rozpatrywania zagadnienia sugestialności dziecięcej pojawia się pytanie o specyfikę zjawiska u dzieci w porównaniu z sugestialnością osób dorosłych. Znaczący wynik badań świadczących o tym, że dzieci w wieku przedszkolnym odpowiadają dorosłemu nawet na bezsensowne pytania (np. „Czy czerwony jest cięższy od żółtego?” – Hughes, Grieve,

1980), trudno oprzeć się wrażeniu, że dziecku – w przeciwieństwie do osoby dorosłej – można wmówić wszystko i skłonić go do zeznania treści, o jakie osobie przesłuchującej chodzi.

Najistotniejszą kwestią wydają się znaczące różnice w rozwoju, przede wszystkim rozwoju poznawczym, pomiędzy dziećmi a dorosłymi. Maria Jagodzińska (2003) wymienia wiele ograniczeń w funkcjonowaniu dziecięcej pamięci, które przyczyniają się do wzmóżonej podatności dzieci na sugestie. Są to przede wszystkim: (1) obniżony zakres pamięci bezpośredniej; (2) obniżone szybkość zapamiętywania oraz trwałość pamięci; (3) obniżona pojemność pamięci roboczej; (4) deficyty strategiczne związane z funkcjonowaniem pamięci zamierzonej; (5) deficyty metapoznawcze; (6) tworzenie reprezentacji pamięciowych mających cechy utrudniające późniejsze przypominanie; (7) duża zależność przypominania od wskazówek zewnętrznych. Te cechy pamięci dziecięcej, rozpatrywane z perspektywy zwiększonej podatności na sugestię, można sprowadzić do trzech głównych charakterystyk: mniejszej liczby ulegających zakodowaniu szczegółów, silnej zależności od kontekstu sytuacyjnego oraz silnej zależności od czynników społecznych. O tym, że deficyty pamięciowe u dzieci w dużym stopniu odpowiadają za wzmóżoną sugestialność, świadczą wyniki licznych badań. Przykładowo Leslie Templeton i Sharon Wilcox (2000) stwierdzili, iż ogólne zdolności pamięciowe oraz zdolność do tworzenia reprezentacji umysłowych były efektywnymi predyktorami dziecięcej podatności na sugestie. Zdaniem tych autorów najwcześniejszy wiek, kiedy dziecko można rozpatrywać w kategoriach świadka zbliżonego pod względem rzetelności zeznań do świadka dorosłego, to 6. rok życia¹.

HISTORIA BADAŃ NAD SUGESTIALNOŚCIĄ DZIECIĘCĄ – NAJISTOTNIEJSZE DONIESIENIA

Początek badań² nad sugestialnością dziecięcą datuje się na przełom XIX i XX wieku. Już

w 1900 roku Alfred Binet postulował, że dzieci przejawiają skłonności do zmiany swoich odpowiedzi pod wpływem grupy rówieśniczej. Twierdził on ponadto, że za sugestialność dziecka odpowiadają czynniki o charakterze zarówno poznawczym (zmiany w zapisach pamięciowych), jak i społecznym (np. konformizm). Badania nad sugestialnością dziecięcą były kontynuowane przez Williama Sterna (1910), który zauważył, że za dużą liczbę błędów w zeznaniach dzieci mogą odpowiadać nieprawidłowo przesłuchujący dziecko dorośli, którzy często powtarzają zadane wcześniej pytanie. Stern zwrócił uwagę na fakt, że dziecko może wówczas czuć przymus udzielenia odpowiedzi nawet w sytuacji, kiedy jej nie zna. Także późniejsze badania (np. Bjorklund, Bjorklund, Brown, Cassel, 1998) poparły postulaty Sterna i wykazały, że wielokrotne przesłuchiwanie z powtarzaniem pytań sugerujących prowadzi u dzieci pięcio- i sześciolletnich do zmian wcześniej udzielonych odpowiedzi.

Na początku XX wieku przeprowadzono ciekawe badanie, w którym stwierdzono, iż na 22 dzieci aż 17 podało imię i opisało wygląd nieistniejącego w rzeczywistości mężczyzny, spotkanego rzekomo w pobliżu ich szkoły (Varendonck, 1911). Interesujące spostrzeżenie opisał również Otto Lipmann (1911). Zauważył on, że – odpowiadając na pytania dorosłego – dzieci przejawiają tendencję do przeformułowywania wiedzy, jaką na temat danego zdarzenia dysponują, w taki sposób, by odpowiedzieć na pytanie zgodnie z oczekiwaniami przesłuchującego. Uzupełniają więc często luki pamięciowe „odpowiednimi” treściami, przekształcając sobie pytanie w taki sposób, by jego znaczenie (nieraz dość odległe od pierwotnego) pasowało do ich wiedzy na temat zdarzenia. Podsumowując wczesne badania nad sugestialnością dziecięcą, można stwierdzić, że zainteresowania badaczy koncentrowały się na zastosowaniu wyników badań w praktyce sądowej oraz na weryfikacji hipotezy, że u podłoża sugestialności dziecięcej stoją różnorodne mechanizmy.

Kolejny okres badań, datowany na lata 1924–1963, określany jest jako okres „posu-

chy” (Ceci, Bruck, 1993, s. 407–408). Sugestialność dziecięca jako przedmiot badań straciła znacznie na popularności, a prowadzone prace skupiały się na wykryciu związków pomiędzy sugestialnością a określonymi cechami, takimi jak np. wiek, płeć czy inteligencja. Przykładowo, Margaret Otis (1924) wykazała, że istnieje ujemny związek sugestialności z wiekiem oraz inteligencją. Wyniki te zostały zreplikowane przez Elizabeth B. Hurlock (1930). Rezultaty badań z tego okresu można sprowadzić do dwu podstawowych wniosków: po pierwsze, młodsze dzieci są bardziej sugestialne niż dzieci starsze; po drugie, istnieje ujemna korelacja pomiędzy inteligencją a sugestialnością³.

W następnym okresie badań, którego początek to 1979 rok, miał miejsce ponowny rozkwit zainteresowania trafnością zeznań dziecka jako świadka. Akcent został wówczas przesunięty z odpowiedzi na pytanie, czy dziecko jest bardziej podatne na sugestie niż dorosły, na próbę znalezienia **warunków**, w jakich dziecko jest bardziej sugestialne. Podsumowując wyniki badań z tego okresu, można stwierdzić, że badacze zagadnienia podzielili się na dwie opozycyjne frakcje. Przedstawiciele pierwszej z nich (np. Cohen, Harnick, 1980; Oates, Shrimpton, 1991; Ornstein, Gordon, Larus, 1992) postulowali, że dzieci są zdecydowanie bardziej sugestialne niż osoby dorosłe. Reprezentanci drugiej utrzymywali, że dzieci nie są bardziej podatne na sugestie niż osoby dorosłe (np. VanOss Marin, Holmes, Guth, Kovac, 1979). Istnieją także dane empiryczne świadczące o tym, że dzieci mogą być niekiedy mniej podatne na sugestie niż dorośli (Duncan, Whitney, Kunen, 1982; Roebbers, McConkey, 2003).

Konsensus, jaki został osiągnięty, odnosi się do stwierdzenia, że dzieci są bardziej sugestialne niż dorośli, jednak należy poszukiwać takich metod przesłuchiwania, które maksymalizują prawdopodobieństwo uzyskania rzetelnych zeznań (por. np. Bull, 2003; Ceci, Bruck, Battin, 2000) i zapobiegają zadawaniu pytań sugerujących czy też manifestacji tendencji nośności przesłuchującego (*interviewer bias* – por. np. Ceci i in., 2000).

WYBRANE WYNIKI BADAŃ NAD EFEKTEM DEZINFORMACJI U DZIECI

Poniżej syntetycznie zaprezentowano wyniki eksperymentów w najistotniejszych dla badania efektu dezinformacji paradygmatach. Kryterium doboru przedstawianych wyników stanowiła możliwość skonfrontowania rezultatów badań prowadzonych na próbie z populacji dorosłej z wynikami analogicznych eksperymentów z udziałem dzieci.

Efekt dezinformacji, podobnie jak na próbie osób dorosłych (np. Bekerian, Bowers, 1983; Loftus, Miller, Burns, 1978; Zaragoza, Lane, 1994), wielokrotnie wykazywano także na uczestnikach w wieku przedszkolnym (Roberts, Powell, 2007) lub szkolnym (Pezdek, Roe, 1995; Schwartz-Kenney, Goodman, 1999). W jednym z badań Elizabeth Loftus, Bjorn Levidow i Sally Duensing (1992) stwierdzili najwyższą podatność na dezinformację u dzieci pomiędzy 5. a 10. rokiem życia. Warto jednakże zauważyć, że przedział wiekowy uczestników tego badania wahał się między 5. a 75. rokiem życia, toteż nie można wykluczyć, że młodsze dzieci okazałyby się jeszcze bardziej sugestialne niż dzieci pięcioletnie.

Pomimo tego, że wiele modyfikacji klasycznej procedury badania efektu dezinformacji ze względu na niewystarczający rozwój poznawczy nie jest możliwych do przeprowadzenia na dzieciach, również z udziałem młodszych uczestników przeprowadza się eksperymenty ukierunkowane na wyjaśnienie mechanizmów efektu dezinformacji. Są to, między innymi, procedury z zastosowaniem tzw. zmodyfikowanej procedury wymuszonego wyboru (Holliday, 2003a) czy też procedury logiki przeciwieństwa⁴ (Schaaf, 2001).

Interesujące badanie z udziałem dzieci pięcioletnich przeprowadzili Alexandra Bright-Paul i Christopher Jarrold (2009). Autorzy chcieli sprawdzić, czy odstępy czasowe pomiędzy poszczególnymi fazami eksperymentu (prezentacja materiału oryginalnego, prezentacja materiału następczego i faza testowa) mają wpływ na wielkość efektu dezinformacji.

formacji u dzieci. Podobne badanie na próbie osób dorosłych przeprowadziła Loftus i jej współpracownicy (1978). W eksperymencie Bright-Paula i Jarrolda (2009) stwierdzono, że jeśli proporcja odstępów czasowych pomiędzy poszczególnymi fazami badania była stała (np. 18 dni między materiałem oryginalnym i następczym oraz 6 dni między materiałem następczym a fazą testową w jednym warunku, a 9 i 3 dni w drugim), wielkość efektu dezinformacji nie zmieniała się (niezależnie od tego, że w pierwszym z warunków całkowity odstęp czasowy dzielący etap ekspozycji materiału oryginalnego i fazę testową wynosił aż 24 dni, a w drugim zaledwie 12).

Podjęmowano również liczne badania ukierunkowane na zapobieganie efektowi dezinformacji bądź zmniejszenie jego wielkości. W populacji „dorosłej” najczęstszym czynnikiem redukującym podatność na sugestie zdaje się ostrzeżenie o rozbieżnościach pomiędzy materiałem oryginalnym a materiałem następczym (zawierającym dezinformację) (por. Chambers, Zaragoza, 2001; Echterhoff, Hirst, Hussy, 2005; Greene, Flynn, Loftus, 1982). W eksperymentach z udziałem dzieci część badaczy nie stwierdzała, aby ostrzeżenie niwelowało efekt dezinformacji (np. Beuscher, Roebbers, 2005 – badanie z udziałem dzieci sześć-, ośmio- oraz dziesięcioletnich), część natomiast wykazywała taką zależność (Endres, Poggenpohl, Erben, 1999 – badania z udziałem dzieci z przedziału wiekowego 4.–7. r. ż.; Warren, Hulse-Trotter, Tubbs, 1991 – badania na próbie dzieci siedmio- oraz dwunastoletnich). Należy w tym miejscu zauważyć, że również w przypadku osób dorosłych nie zawsze odnotowywano skuteczność ostrzeżenia (np. Neuschatz, Payne, Lampinen, Togli, 2001).

Czynnikiem, który wydaje się bardzo znaczący dla skuteczności ostrzeżenia w redukowaniu efektu dezinformacji, może być świadomość rozbieżności pomiędzy materiałem oryginalnym a dezinformacją (por. Polczyk, 2007). Możliwe jest, że podanie osobie badanej ostrzeżenia jest efektywne przede wszystkim w sytuacji, kiedy osoba ta dysponuje śladem pamięciowym zarówno treści pocho-

dzących z materiału oryginalnego, jak i z materiału następczego (zawierającego dezinformację). Zatem jeżeli podmiot jest świadomy, że informacja oryginalna oraz informacja następcza się różnią, może skorzystać z ostrzeżenia i oprzeć się dezinformacji. Ostrzeżenie spełnia wówczas funkcję „uzasadnienia” dostrzeganych niezgodności. Kwestią, która wydaje się znacząca, zwłaszcza w przypadku badania efektywności ostrzeżenia podanego dzieciom, jest natomiast wyrazistość obu informacji. Przekłada się ona bowiem na zapamiętanie informacji (np. Loftus, 1979), a to – na świadomość rozbieżności. Tak więc, im bardziej wyrazista jest informacja oryginalna, tym większe szanse na jej zapamiętanie przez badane dziecko, a im lepsza pamięć treści z materiału oryginalnego, tym większa szansa na dostrzeżenie rozbieżności między materiałem oryginalnym a dezinformacją i efektywne wykorzystanie ostrzeżenia.

Kolejnym obszarem badawczym podejmowanym z udziałem zarówno uczestników dorosłych (np. Lindsay, 1990; Zaragoza, Lane, 1994), jak i dzieci (np. Lindsay, 2000; Roberts, Powell, 2006) było badanie efektu dezinformacji w paradygmacie monitorowania źródła informacji. Monitorowanie źródła informacji jest zdolnością poznawczą stanowiącą, między innymi, podstawę tworzenia wspomnień autobiograficznych (Lindsay, 2000). Trudności z monitorowaniem źródła informacji zazwyczaj dotyczą, w szczególności u dzieci, różnicowania między źródłami podobnych wspomnień oraz podobnymi źródłami różnych wspomnień (Lindsay, Johnson, Kwon, 1991). W niektórych badaniach na próbie złożonej z dzieci instrukcja monitorowania źródła informacji powodowała redukcję efektu dezinformacji (np. Poole, Lindsay, 2002 – w przypadku dzieci siedmio- i ośmioletnich, nie stwierdzano jednak, aby redukcja ta miała miejsce w przypadku dzieci młodszych; Roberts, Powell, 2006 – badania z udziałem dzieci sześć- oraz siedmioletnich; Thierry, Spence, Memon, 2001 – badania na próbie dzieci między 3. a 6. r. ż.), w innych natomiast okazywała się nieefektywna (np. Poole, Lindsay, 1995 – badania z udziałem dzieci między

4. a 7. r. ż.). Należy podkreślić, iż także badania prowadzone na osobach dorosłych nie zawsze skutkowały redukcją efektu dezinformacji w następstwie monitorowania przez osoby badane źródła informacji (Zaragoza, Lane, 1994).

Warto zwrócić uwagę, że trudności w monitorowaniu źródła informacji mogą mieć u dzieci podłoże między innymi w specyfice prezentowania treści poszczególnych materiałów. Podczas gdy u uczestników dorosłych zazwyczaj dezinformację podaje się w postaci tekstu, u dzieci, zwłaszcza tych młodszych, podanie zawierającego dezinformację opisu materiału oryginalnego zdaje się trudne do przeprowadzenia, w związku z czym dezinformację podaje się wizualnie lub akustycznie. Wydaje się, że dziecko – w przeciwieństwie do osoby dorosłej, która może zapoznać się z materiałem następczym we własnym tempie (ewentualnie przed oddaniem eksperymentatorowi opisu wrócić do określonych treści) – któremu materiał następczy jest czytany bądź pokazywany, nie ma takiej możliwości. Może to prowadzić do trudności w monitorowaniu źródła informacji, przede wszystkim jeśli dziecko jest zmuszone różnicować między dwoma zewnętrznymi źródłami o podobnej formie, np. wizualnej.

Efekt dezinformacji u dzieci próbowano także zmniejszać poprzez włączanie do procedury eksperymentalnej zmodyfikowanej wersji wywiadu poznawczego (por. Fisher, Geiselman, 1992; Geiselman, Fisher, 1988). Również w tym obszarze wyniki badań nie są jednoznaczne. Robyn Holliday, Amanda Albon (2004) w badaniach na próbie złożonej z dzieci cztero- oraz pięcioletnich stwierdziły, że zastosowanie wywiadu poznawczego niwelowało wielkość efektu dezinformacji. Podobne wyniki otrzymała Holliday (2003b – eksperymenty, w których uczestniczyły dzieci cztero- oraz ośmioletnie). Zmniejszenie podatności na sugestie poprzez wykorzystanie wywiadu poznawczego zdaje się zależeć od wieku dziecka. Holliday (2003a) stwierdziła, że wywiad poznawczy był skuteczniejszy wśród dzieci dziesięcioletnich niż czteroletnich. Ze względu na oczywiste różnice w poziomie rozwoju poznawczego dzieci cztero- oraz dziesięcio-

letnich, np. dysponowanie umiejętnością zmieniania perspektywy u tych drugich, jasne wydają się przyczyny zróżnicowanej skuteczności wywiadu poznawczego w zależności od wieku dziecka.

Warto również przytoczyć pokrótce wyniki badania w paradygmacie sugestialności interogatywnej Gisli Gudjonssona (2003). W procedurze tej osobie badanej odczytuje się krótką historyjkę, po czym jest ona proszona o jej opowiedzenie. Po pewnym czasie uczestnik ponownie odtwarza historyjkę, po czym odpowiada na serię 20 pytań (spośród których 15 ma charakter pytań sugerujących; próba pierwsza). Po udzieleniu odpowiedzi na wszystkie pytania osoba badana otrzymuje negatywną informację zwrotną odnośnie do poprawności udzielonych odpowiedzi i jest proszona przez eksperymentatora, aby w kolejnym podejściu postarała się odpowiadać lepiej. Po udzieleniu takiej informacji osobie badanej ponownie zadaje się te same pytania (próba druga). Zmiennymi zależnymi są tu: uległość w stosunku do sugestii w próbie pierwszej, uległość w stosunku do sugestii w próbie drugiej oraz zmiana odpowiedzi wskutek otrzymania negatywnej informacji zwrotnej. Uległość w próbie pierwszej oraz zmiana odpowiedzi po otrzymaniu negatywnego feedbacku stanowią ogólną miarę sugestialności. Ciekawe rezultaty badań za pomocą tej procedury uzyskali Thomas Hünefeldt, Clelia Rossi-Arnaud i Augusta Furia (2009). Autorzy ci zaobserwowali, że u dzieci pomiędzy 5. a 6. rokiem życia najczęściej zdarzają się – po otrzymaniu negatywnej informacji zwrotnej – zmiany w kierunku dobra odpowiedź–zła odpowiedź. Odwrotny wzorec (poprawa odpowiedzi ze złej na prawidłową) nie został odnotowany.

Sugestialność dzieci była także przedmiotem eksploracji z wykorzystaniem paradygmatu społecznego zarażania pamięci autorstwa Henry L. III Roedigera i współpracowników (Meade, Roediger, 2002; Roediger, Meade, Bergman, 2001), zaliczanego przez Marię Zaragozę, Roberta Belliego oraz Kristie Payment (2006) do najnowszych kierunków w badaniu efektu dezinformacji. Eksperyment taki został przeprowadzony przez Lucy Akehurst,

Nathalie Burden i Jane Buckle (2009)⁵. Osobami badanymi były dzieci z przedziału wiekowego między 9. a 11. rokiem życia. W badaniu tym dezinformację wprowadzano albo bezpośrednio (poprzez opis narracyjny), albo społecznie – za pośrednictwem dorosłego pomocnika eksperymentatora. Największy odsetek dzieci ulegających dezinformacji stwierdzono w warunkach, w których błędne informacje wprowadzono w sposób społeczny. Podobne wyniki uzyskali także Claudia Roebbers, Stefania Schwarz i Roland Neumann (2005).

RÓŻNICE INDYWIDUALNE W PODATNOŚCI NA SUGESTIĘ U DZIECI

Rozpatrując zagadnienie sugestialności dziecięcej, nie należy pomijać jej korelatów. Szczegółowe opracowanie tej kwestii przedstawiają w swojej pracy Maggie Bruck i Laura Melnyk (2004). Za najistotniejsze korelaty dziecięcej podatności na sugestię autorzy uważają zdolności językowe oraz poziom kreatywności (por. McHenry, Shouksmith, 1970). Ważną rolę odgrywają także, zdaniem Bruck i Melnyk (2004), styl przywiązania oraz relacje z opiekunem. Poniżej zaprezentowano wyniki badań dotyczących związków poszczególnych sfer funkcjonowania dziecka z jego uległością w stosunku do sugestii. Warto zaznaczyć, że rezultaty badań są niejednokrotnie niespójne.

Płeć i status społeczno-ekonomiczny

Wyniki badań świadczą na korzyść hipotezy, że z sugestialnością dziecięcą pozytywnie koreluje niski status społeczny rodziny (McFarlane, Powell, Dudgeon, 2002). Analizy związków między płcią a sugestialnością dziecięcą nie przyniosły konkluzyjnych rezultatów. Angela Crossman (2001) stwierdziła, że chłopcy są bardziej sugestialni niż dziewczynki, podczas gdy Felicity McFarlane, Martine B. Powell i Paul Dudgeon (2002) odnotowali, że podatniejsze na sugestię są dziewczynki. Różnice między płciowe stwierdzano także w ramach różnych przejawów podatności na sugestię

(Danielsdottir, Sigurgeirdottir, Einarsdottir, Haraldsson, 1993) – chłopcy częściej niż dziewczynki zmieniali swoje odpowiedzi pod wpływem negatywnej informacji zwrotnej, jednak nie stwierdzono, aby byli bardziej niż dziewczynki podatni na sugestię zawarte w pytaniach sugerujących.

Funkcjonowanie poznawcze

Jak wspomniano, badania dotyczące powiązań sugestialności dziecięcej z poziomem inteligencji były prowadzone od początku minionego stulecia (por. np. Otis, 1924). Systematycznie wykazywano ujemny związek inteligencji z podatnością na sugestię (np. Chae, 2004; Geddie, Fradin, Beer, 2000). Nie należy jednak przeceniać udziału poziomu intelektualnego dziecka w jego sugestialności. W badaniu McFarlane i jej współpracowników (2002) zaobserwowano wprawdzie negatywny związek inteligencji z podatnością na sugestię, jednakże relacja ta wyjaśniała zaledwie 6% zmienności sugestialności. Na uwagę zasługuje także publikacja, w której autor przytacza argumenty świadczące na korzyść tezy, że sugestialność może być pozytywnie skorelowana z inteligencją dziecka (Tamaoka, 1937). Obecnie uważa się, że zależność między inteligencją a sugestialnością jest krzywoliniowa – dzieci z obniżonym ilorazem inteligencji charakteryzują się podwyższoną sugestialnością, jednak dzieci o normalnym i podwyższonym ilorazie inteligencji nie różnią się podatnością na sugestię (Ceci i in., 2000).

Kolejną zmienną o charakterze poznawczym korelującą z sugestialnością są zdolności językowe dziecka. Odnotowywano, że zdolności językowe dzieci w wieku przedszkolnym są negatywnie związane z sugestialnością (Clarke-Stewart, Malloy, Allhusen, 2004; Danielsdottir i in., 1993). Nie stwierdzono natomiast, aby sam zasób słownictwa, jakim dysponuje dziecko, korelował z podatnością na sugestię (Paterson, 2001).

W przypadku funkcjonowania pamięci wyniki także nie są spójne. W badaniu Kerry Lee (2004) wykazano ujemny związek między sugestialnością a funkcjonowaniem pamięci. Od-

notowywano również, iż pamięć danego wydarzenia jest ujemnie związana z podatnością na sugestie dotyczące tego zdarzenia (Marche, 1999; Pezdek, Roe, 1995). Istnieją jednakże doniesienia, w których stwierdzano, iż tradycyjne miary zdolności pamięciowych nie korelowały z podatnością na sugestie (Henry, Gudjonsson, 2003).

Wyniki niektórych badań wskazują, że sugestialność jest także skorelowana z wykształceniem przez dziecko teorii umysłu (Bright-Paul, 2004; Welch-Ross, Diecidue, Miller, 1997), jednak część analiz nie wykazuje takich zależności (Crossman, 2001; Quas, Schaaf, 2002). Stwierdzono również, iż zasób wiedzy dziecka na temat sprawy będącej przedmiotem przesłuchania może sprzyjać zarówno trafności zeznania, jak i jego zniekształceniom pod wpływem sugestii (Ceci i in., 2000). Jeżeli sugestia jest zgodna z tym, co dziecko na temat sprawy wie, podatność na sugestie rośnie. Jeśli natomiast sugestia jest niezgodna z wiedzą, jaką dziecko dysponuje, staje się ono bardziej odporne.

Funkcjonowanie psychospołeczne

Odnotowywano związki sugestialności z samooceną – Aldert Vrij i Nicola Bush (2000) stwierdzili, że wraz ze wzrostem samooceny dziecka spada jego podatność na sugestie. Analizom poddano także stan emocjonalny dziecka, wyniki nie przyniosły jednak jednoznacznych rozstrzygnięć. W badaniu, jakie przeprowadzili Gail Goodman, Jodi Hirschman, Debra Hepps i Leslie Rudy (1991), odnotowano negatywną korelację między stresem a podatnością na sugestie. Odmienny wzorzec relacji między stresem a sugestialnością stwierdzono w innym badaniu (Peters, 1991) – związek tych zmiennych przybrał formę korelacji dodatniej. Jeśli chodzi o funkcjonowanie emocjonalne wskutek wzbudzenia u dziecka emocji pozytywnych/negatywnych, obserwowano odmienny kształt podatności na sugestie (Burgess, 2000). Dzieci, u których zaindukowano emocje negatywne (smutek lub złość), okazały się bardziej nieodporne na sugestie niż dzieci, u których wywoływano uczucie ra-

dości. Anne Ridley, Brian Clifford i Edmund Keogh (2002) odnotowali natomiast, że wysoki poziom lęku związany jest z redukcją podatności na sugestie.

Sprawdzano także empirycznie, czy z sugestianością dziecięcą jest związany styl przywiązania i przejawiany przez opiekuna styl rodzicielski. K. Alison Clarke-Stewart, Lindsay C. Malloy i Virginia D. Allhusen (2004) stwierdzili, że nieredundantnym predyktorem dziecięcej podatności na sugestie jest lękowo-unikający styl przywiązania. Dzieci przywiązane lękowo-unikająco okazały się najbardziej podatne na sugestie. Rezultatu tego nie zreplikował inny zespół badawczy (Alexander i in., 2002). Elaine Burgwyn-Bailes, Lynne Baker-Ward, Betty Gordon i Peter Ornstein (2001) odnotowali, że skutecznym predyktorem sugestialności dziecięcej okazał się permissywny styl rodzicielski, podczas gdy Crossman (2001) za taki styl uznała styl autorytarny. Jeśli chodzi o kondycję psychiczną dziecka i opiekuna, nie wykazywano związków pomiędzy stanem zdrowia psychicznego dziecka a stopniem jego podatności na sugestie (Bruck, Melnyk, 2004). K.A. Clarke-Stewart i in. (2004) stwierdzili natomiast negatywną korelację między samooceną matki a sugestialnością dziecka.

UWAGI KOŃCOWE

Syntetyczny artykuł z pewnością nie wyczerpuje bogatej tematyki, jaką jest dziecięca podatność na sugestie. Tak jak zaznaczono na wstępie, autorka skoncentrowała się na efekcie dezinformacji i podatności na sugestie zawarte w pytaniach osoby przesłuchującej. Nie podjęto natomiast pokrewnego, chociaż odrębnego – jak się wydaje – problemu wszczepiania fałszywych „wspomnień” czy sugestialności w kontekście przesłuchiwania dziecka jako potencjalnej ofiary molestowania seksualnego.

Należy podkreślić, iż sugestialność podlega przemianom rozwojowym w cyklu życia. Jak już pisano wcześniej, istniejące badania wskazują, że sugestialność jest największa

u dzieci, obniża się w okresie dorosłości i ponownie wzrasta w wieku senioralnym (Minkowska, Gąbarczyk, Polczyk, 2005). Ponieważ wiadomo, że podatność na sugestie jest związana z jakością pamięci (np. Gudjonsson, 2003), to tłumaczeniem dla zmian rozwojowych w zakresie sugestialności mogą być zmiany w zakresie pamięci. Szczególną uwagę, w przypadku sugestialności dziecięcej rozpatrywanej z punktu widzenia zmian rozwojowych w funkcjonowaniu pamięci, należałoby zwrócić na rozwój metapamięci. Przyczynia się on bowiem do ogólnego rozwoju pamięci (Jagodzińska, 2008). Dzięki nabywaniu wiedzy na temat funkcjonowania własnej pamięci dziecko jest w stanie kontrolować i regulować procesy pamięciowe. Kontrola czynności pamięciowych wiąże się również ze stosowaniem strategii pamięciowych. To natomiast sprzyja efektywności pamięci (Flavell, 1970).

Jak podaje Maria Jagodzińska (2008), bardzo częstym sposobem radzenia sobie przez dzieci z przerastającymi ich możliwościami zadaniami pamięciowymi jest szukanie pomocy u osób dorosłych. Jednakże, opierając się na pomocy osoby dorosłej, dzieci mogą także ulegać sugestiom (np. Akehurst, Bureden, Buckle, 2009). Jeżeli bowiem nie znają odpowiedzi na zadane im pytanie, a polegają na dorosłym, który np. przesłuchuje je w sposób niewłaściwy czy wręcz tendencyjny, wydają się w szczególności narażone na zniekształcenia pamięciowe. Uległość dziecka wobec dorosłego może w tym kontekście skutkować albo wzrostem poprawności składanego raportu pamięciowego (jeśli dorosły wspomaga procesy pamięciowe dziecka, pomaga mu poprzez stwarzanie odpowiedniej atmosfery,

dostosowanie stopnia trudności zadawanych pytań do poziomu rozwojowego dziecka, danie mu możliwości nieudzielenia odpowiedzi itp.), albo zaburzeniem jego trafności (jeśli dziecko przesłuchiwane jest w nieprawidłowy sposób).

Pomimo wielu doniesień empirycznych świadczących o podwyższonej sugestialności dziecka w porównaniu z osobą dorosłą, należy pamiętać, że coraz częściej podkreśla się możliwości, jakimi dysponuje dziecko jako świadek, a nie jego ograniczenia (por. Ceci i in., 2000). Ponadto zwraca się uwagę na fakt, że trafne zeznania dziecka mocno zależą od umiejętności przesłuchującego (np. Bruck, Ceci, 1999; Bull, 2003; Waterman, Blades, Spencer, 2000). Chociaż brakuje pełnej zgody co do determinant dziecięcej podatności na sugestie (Malloy, Quas, 2009), coraz większy nacisk kładzie się na to, że dziecko – jeśli podczas przesłuchania zapewni mu się odpowiednie warunki – może przedstawić wartościowy materiał na temat sprawy. Z metaanalizy dokonanej przez Helen Demmie (1999) wynika, że wartość bezwzględna średniej korelacji wieku z podatnością na sugestie wynosi około 0,34, a więc jest to związek co najwyżej umiarkowany. Część badaczy postuluje (por. np. Ochsner, Zaragoza, Mitchell, 2001), że wyniki badań laboratoryjnych nie doszacowują możliwości dziecka w zakresie dokładności i ilości przytaczanych na temat danego zdarzenia informacji. Wydaje się więc, że – dysponując bogatą wiedzą na temat uwarunkowań dziecięcej podatności na sugestie i świadomością pewnych, zanikających w toku niezaburzonego rozwoju jednostki, deficytów – należy się koncentrować na tym, **jak** dziecko przesłuchiwać, żeby zeznało trafnie i rzetelnie.

PRZYPISY

¹ W wyniku syntezy doniesień z wielu badań Gísla Gudjonsson (2003) szacuje ten wiek na 12. rok życia.

² Szczegółowy opis badań nad sugestialnością dziecka w porządku chronologicznym można znaleźć w artykule Stephena Ceciego i Maggie Bruck (1993). W niniejszym artykule przedstawiono jedynie wybrane najistotniejsze doniesienia w tym obszarze.

³ We współczesnych opracowaniach (por. np. Ceci, Bruck, 1993) pojawiają się pewne zastrzeżenia metodologiczne dotyczące ówczesnych miar inteligencji (głównie ze względu na „faworyzowanie” osób dobrze radzących sobie w testach typu „papier-olówek”).

⁴ Ze względu na oszczędność miejsca nie wyjaśniano tu dokładnie wspomnianych paradygmatów. Zmodyfikowana procedura wymuszonego wyboru, opracowana przez Michaela McCloskeya i Marię Zaragozę (1985), polega na odmiennej niż klasyczna (por. Loftus, Miller, Burns, 1978) formie testu końcowego. Procedura logiki przeciwieństwa, opracowana przez Larry'ego L. Jacoby'ego, Verę Woloshyn i Colleen Kelley (1989) oraz zaadaptowana przez D. Stephena Lindsaya (1990), polega na uprzedzeniu uczestników badania, po ekspozycji dezinformacji, a przed sesją testową, że wszystkie informacje, jakie pojawiły się podczas prezentacji informacji mylących, są błędne i nie należy ich używać w teście końcowym.

⁵ Co ciekawe, autorki nie powołują się na prace Henry'ego L. III Roedigera i jego współpracowników (2001).

BIBLIOGRAFIA

- Akehurst L., Burden N., Buckle J. (2009), Effect of Socially Encountered Misinformation and Delay on Children's Eyewitness Testimony. *Psychiatry, Psychology and Law*, 16, 125–136.
- Alexander K.W., Goodman G.S., Schaaf J.M., Edelstein R.S., Quas J.A., Shaver P.R. (2002), The Role of Attachment and Cognitive Inhibition in Children's Memory and Suggestibility for a Stressful Event. *Journal of Experimental Child Psychology*, 83, 262–290.
- Bekerian D.A., Bowers J.N. (1983), Eyewitness Testimony: Were we Misled? *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 1, 139–145.
- Beuscher E., Roebers C. (2005), Does a Warning Help Children to More Accurately Remember an Event, to Resist Misleading Questions, and to Identify Unanswerable Questions? *Experimental Psychology*, 52, 232–241.
- Binet A. (1900), *La suggestibilité*. Paris: Schleicher Frères.
- Bjorklund D.F., Bjorklund B.R., Brown R.D., Cassel W.S. (1998), Children's Susceptibility to Repeated Questions: How Misinformation Changes Children's Answers and Their Minds. *Applied Developmental Science*, 2, 99–111.
- Bright-Paul A. (2004), *Source Monitoring and Theory of Mind Contributions to Variation in Preschoolers' Suggestibility*. University of Bristol, UK. Niepublikowana praca doktorska.
- Bright-Paul A., Jarrold Ch. (2009), A Temporal Discriminability Account of Children's Eyewitness Suggestibility. *Developmental Science*, 12, 647–661.
- Bruck M., Ceci J.S. (1999), The Suggestibility of Children's Memory. *Annual Reviews Psychology*, 50, 419–439.
- Bruck M., Melnyk L. (2004), Individual Differences in Children's Suggestibility: A Review and Synthesis. *Applied Cognitive Psychology. Special Issue: Individual and Developmental Differences in Suggestibility*, 18, 947–996.
- Bull R. (2003), Uzyskiwanie informacji od dziecka występującego w charakterze świadka [w:] R. Bull, A. Memon, A. Vrij (red.), *Prawo i psychologia. Wiarygodność zeznań i materiału dowodowego*, 231–255. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Burgess S.L. (2000), *The Effects of Specific Emotions on Memory and Suggestibility in Young Children*. University of California-Irvine. Niepublikowana praca doktorska.
- Burgwyn-Bailes E., Baker-Ward L., Gordon B., Ornstein P. (2001), Children's Memory for Emergency Medical Treatment After One Year: The Impact of Individual Difference Variables on Recall and Suggestibility. *Applied Cognitive Psychology*, 15, 25–48.
- Ceci S.J., Bruck M. (1993), Suggestibility of the Child Witness: A Historical Review and Synthesis. *Psychological Bulletin*, 113, 403–439.
- Ceci S.J., Bruck M., Battin D.B. (2000), The Suggestibility of Children's Testimony [w:] D.F. Bjorklund (red.), *False-memory Creation in Children and Adults. Theory, Research, and Implications*, 169–201. Mahwah, New Jersey–London: LEA.
- Ceci S.J., Crossman A.M., Scullin M.H., Gilstrap L., Huffman M.L. (2000), Children's Suggestibility Research: Implications for the Courtroom and the Forensic Interview [w:] D.F. Bjorklund (red.), *False-*

- memory *Creation in Children and Adults. Theory, Research, and Implications*, 117–130. Mahwah–New Jersey–London: LEA.
- Chae Y. (2004), *Individual Differences in Children's Recall and Suggestibility: The Effect of Intelligence, Temperament, and Self-perceptions*. Cornell University, Ithaca, NY. Niepublikowana praca doktorska.
- Chambers K.L., Zaragoza M.S. (2001), Intended and Unintended Effects of Explicit Warnings on Eyewitness Suggestibility: Evidence from Source Identification Tests. *Memory & Cognition*, 29, 1120–1129.
- Clarke-Stewart K.A., Malloy L.C., Allhusen V.D. (2004), Verbal Ability, Self-control, and Close Relationships with Parents Protect Children Against Misleading Suggestions. *Applied Cognitive Psychology*, 18, 1037–1058.
- Cohen R.L., Harnick M.A. (1980), The Susceptibility of Child Witnesses to Suggestion. *Law and Human Behavior*, 4, 201–210.
- Crossman A.M. (2001), *Predicting Suggestibility: The Role of Individual Differences and Socialization*. Cornell University, Ithaca, New York. Niepublikowana praca doktorska.
- Danielsdottir G., Sigurgeirsdottir S., Einarsdottir H.R., Haraldsson E. (1993), Interrogative Suggestibility in Children and its Relationship with Memory and Vocabulary. *Personality and Individual Differences*, 14, 499–502.
- Demmie, H.M. (1999), *Suggestibility of Children's Recollections: A Meta-analysis*. Miami: Miami Institute of Psychology of the Caribbean Center For Advanced Studies, US. Niepublikowana praca doktorska.
- Duncan E.M., Whitney P., Kunen S. (1982), Integration of Visual and Verbal Information in Children's Memories. *Child Development*, 53, 1215–1223.
- Echterhoff G., Hirst W., Hussy W. (2005), How Eyewitness Resist Misinformation: Social Postwarnings and the Monitoring of Memory Characteristics. *Memory & Cognition*, 33, 770–782.
- Endres J., Poggenpohl C., Erben Ch. (1999), Repetitions, Warnings and Video: Cognitive and Motivational Components in Preschool Children's Suggestibility. *Legal and Criminological Psychology*, 4, 129–146.
- Fisher R.P., Geiselman R.P. (1992), *Memory Enhancing Techniques for Investigative Interviewing*. Springfield, Illinois: Charles C. Thomas Publisher.
- Flavell J.H. (1970), Developmental Studies of Mediated Memory [w:] H.W. Reese. L.P. Lipsitt (red.), *Advances in Child Development and Behavior*, 181–211. New York: Academic Press.
- Garry M., Manning Ch.G., Loftus E.F., Sherman S. J. (1996), Imagination Inflation: Imagining a Childhood Event Inflates Confidence that it Occurred. *Psychonomic Bulletin & Review*, 3, 208–214.
- Geddie L., Fradin S., Beer J. (2000), Child Characteristics which Impact Accuracy of Recall and Suggestibility in Preschoolers: Is Age the Best Predictor? *Child Abuse and Neglect*, 24, 223–235.
- Geiselman R.P., Fisher P.E. (1988), The Cognitive Interview: An Innovative Technique for Questioning Witnesses of Crime. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 4, 1–4.
- Goodman G.S., Hirschman J.E., Hepps D., Rudy L. (1991), Children's Memory for Stressful Events. *Merrill Palmer Quarterly*, 37, 109–158.
- Greene E., Flynn M.B., Loftus E.F. (1982), Inducing Resistance to Misleading Information. *Journal of Learning and Verbal Behavior*, 21, 207–219.
- Gudjonsson G.H. (2003), *The Psychology of Interrogations, and Confessions. A Handbook*. Chichester: John Wiley and Sons.
- Henry L.A., Gudjonsson G.H. (2003), Eyewitness Memory, Suggestibility and Repeated Recall Sessions in Children with Mild and Moderate Intellectual Disabilities. *Law and Human Behavior*, 27, 481–505.
- Holliday R.E. (2003a), The Effect of a Prior Cognitive Interview on Children's Acceptance of Misinformation. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 443–457.
- Holliday R.E. (2003b), Reducing Misinformation Effects in Children with Cognitive Interviews: Dissociating Recollection and Familiarity. *Child Development*, 74, 728–751.
- Holliday R.E., Albon A.J. (2004), Minimizing Misinformation Effects in Young Children with Cognitive Interview Mnemonics. *Applied Cognitive Psychology*, 18, 263–281.
- Holliday R.E., Reyna V.F., Hayes B.K. (2002), Memory Processes Underlying Misinformation Effects in Child Witnesses. *Developmental Review*, 22(1), 37–77.

- Hughes M., Grieve R. (1980), On Asking Children Bizarre Questions. *First Language*, 1, 149–160.
- Hurlock E. (1930), Suggestibility in Children. *Journal of Genetic Psychology*, 37, 59–74.
- Hünefeldt T., Rossi-Arnaud C., Furia A. (2009), Effects of Information Type on Children's Interrogative Suggestibility: Is Theory-of-mind Involved? *Cognitive Processing*, 10, 199–207.
- Jacoby L.L., Woloshyn V., Kelley C. (1989), Becoming Famous Without Being Recognized: Unconscious Influences of Memory Produced by Dividing Attention. *Journal of Experimental Psychology: General*, 118, 115–125.
- Jagodzińska M. (2003), *Rozwój pamięci w dzieciństwie*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Jagodzińska M. (2008), *Psychologia pamięci. Badania, teorie, zastosowania*. Gliwice: Wydawnictwo HELION.
- Lee K. (2004), Age, Neuropsychological, and Social Cognitive Measures as Predictors of Individual Differences in Susceptibility to the Misinformation Effect. *Applied Cognitive Psychology*, 18, 997–1019.
- Lindsay D.S. (1990), Misleading Suggestions can Impair Eyewitness's Ability to Remember Event Details. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 16, 1077–1083.
- Lindsay D.S. (2000), Children's Source Monitoring [w:] D.F. Bjorklund (red.), *False-memory Creation in Children and Adults. Theory, Research, and Implications*, 83–98. Mahwah–New Jersey–London: LEA.
- Lindsay D.S., Johnson M.K., Kwon, P. (1991), Developmental Changes in Memory Source Monitoring. *Journal of Experimental Child Psychology*, 52, 297–318.
- Lipmann O. (1911), Pedagogical Psychology of Report. *Journal of Educational Psychology*, 2, 253–261.
- Loftus E.F. (1975), Leading Questions and the Eyewitness Report. *Cognitive Psychology*, 7, 560–572.
- Loftus E.F. (1979), Reactions to Blatantly Contradictory Information. *Memory & Cognition*, 5, 368–374.
- Loftus E.F., Levidow B., Duensing S. (1992), Who Remembers Best? Individual Differences in Memory for Events that Occurred in a Science Museum. *Applied Cognitive Psychology*, 6, 93–107.
- Loftus E.F., Miller D.G., Burns H.J. (1978), Semantic Integration of Verbal Information Into a Visual Memory. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 4, 19–31.
- Malloy L.C., Quas J.A. (2009), Children's Suggestibility: Areas of Consensus and Controversy [w:] K. Kuehne, M. Connell (red.), *The Evaluation of Child Sexual Abuse Allegations: A comprehensive Guide to Assessment and Testimony*, 267–299. Hoboken, NJ, US: John Wiley & Sons Inc.
- Marche T.A. (1999), Memory Strength Affects Reporting of Misinformation. *Journal of Experimental Child Psychology*, 73, 45–71.
- McCloskey M., Zaragoza M. (1985), Misleading Postevent Information and Memory for Events: Arguments and Evidence Against Memory Impairment Hypotheses. *Journal of Experimental Psychology: General*, 14, 1–16.
- McFarlane F., Powell M., Dudgeon P. (2002), An Examination of the Degree to which IQ, Memory Performance, Socio-economic Status and Gender Predict Young Children's Suggestibility. *Legal & Criminological Psychology*, 7, 227–239.
- McHenry R.E., Shouksmith G.A. (1970), Creativity, Visual Imagination and Suggestibility: Their Relationship in a Group of 10-year-old Children. *British Journal of Educational Psychology*, 40, 154–160.
- Meade M.L., Roediger III H.L. (2002), Explorations in the Social Contagion of Memory. *Memory & Cognition*, 30, 995–1009.
- Minakowska I., Gąbarczyk A., Polczyk R. (2005), Zmiany sugestybilności interwencyjnej w ciągu życia [w:] A. Niedźwieńska (red.), *Zmiana osobowości. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Neuschatz J.S., Payne D.G., Lampinen J. M., Toglia M.P. (2001), Assessing the Effectiveness of Warnings and the Phenomenological Characteristics of False Memories. *Memory*, 9, 53–71.
- Oates K., Shrimpton, S. (1991), Children's Memories for Stressful and Non-stressful Events. *Medicine, Science, and the Law*, 31, 4–10.
- Ochsner J.E., Zaragoza M.S., Mitchell K.J. (2001), The Accuracy and Suggestibility of Children's Memory for Neutral and Criminal Eyewitness Events. *Legal and Criminological Psychology*, 4, 79–92.
- Ornstein R.A., Gordon B.N., Larus D. (1992), Children's Memory for a Personally Experienced Event: Implications for Testimony. *Applied Cognitive Psychology*, 6, 49–60.

- Otis M. (1924), A Study of Suggestibility in Children. *Archives of Psychology*, 11, 5–108.
- Peters, D.P. (1991), The Influence of Stress and Arousal on the Child Witness [w:] J.L. Doris (red.), *The Suggestibility of Children's Recollections*, 60–76. Washington, DC: American Psychological Association.
- Paterson B. (2001), *Improving Children's Eyewitness Memory: Cognitive and Social Considerations*. University of Portsmouth, UK. Niepublikowana praca doktorska.
- Pezdek K. (1977), Cross-modality Semantic Integration of Sentence and Picture Memory. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 3, 515–524.
- Pezdek K., Roe Ch. (1995), The Effect of Memory Trace Strength on Suggestibility. *Journal of Experimental Child Psychology*, 60, 116–128.
- Polczyk R. (2007), *Mechanizmy efektu dezinformacji w kontekście zeznań świadka naocznoego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Poole D.A., Lindsay D.S. (1995), Interviewing Preschoolers: Effects of Nonsuggestive Techniques, Parental Coaching, and Leading Questions on Reports of Nonexperienced Events. *Journal of Experimental Child Psychology*, 60, 129–154.
- Poole D.A., Lindsay D.S. (2002). Reducing Child Witnesses' False Reports of Misinformation from Parents. *Journal of Experimental Child Psychology*, 81, 117–140.
- Quas J.A., Schaaf J.M. (2002), Children's Memories of Experienced and Nonexperienced Events Following Repeated Interviews. *Journal of Experimental Child Psychology*, 83, 304–338.
- Ridley A.M., Clifford B.R., Keogh E. (2002), The Effects of State Anxiety on the Suggestibility and Accuracy of Child Eyewitnesses. *Applied Cognitive Psychology*, 16, 547–558.
- Roberts K.P., Powell M.B. (2006), The Consistency of False Suggestions Moderates Children's reports of a Single Instance of a Repeated Event: Predicting Increases and Decreases in Suggestibility. *Journal of Experimental Child Psychology*, 94, 68–89.
- Roberts K.P., Powell M.B. (2007), The Roles of Prior Experience and the Timing of Misinformation Presentation on Young Children's Event Memories. *Child Development*, 78, 1137–1152.
- Roebers C.M., McConkey K.M. (2003), Mental Reinstatement of the Misinformation Context and the Misinformation Effect in Children and Adults. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 477–493.
- Roebers C.M., Schwarz S., Neumann R. (2005), Social Influence and Children's Event Recall and Suggestibility. *European Journal of Developmental Psychology*, 2, 47–69.
- Roediger H.L., Meade M.L., Bergman E.T. (2001), Social Contagion of Memory. *Psychonomic Bulletin & Review*, 8, 365–371.
- Schaaf J.M. (2001), *Do Children Believe Misleading Information? Investigating the Effects of Postevent Misinformation Using the Logic of Opposition Instruction*. Davis: University of California, US. Niepublikowana praca doktorska.
- Schwartz-Kenney B.M., Goodman G.S. (1999), Children's Memory of a Naturalistic Event Following Misinformation. *Applied Developmental Science, Special issue: New research on child witnesses: I*, 3, 34–46.
- Stern W. (1910), Abstracts of Lectures on the Psychology of Testimony and on the Study of Individuality. *American Journal of Psychology*, 21, 273–282.
- Tamaoka S. (1937), The Suggestibility of Children. *Transactions of the Institute of Child Studies*, 17, 65–105.
- Templeton L.M., Wilcox S.A. (2000), A Tale of Two Representations: The Misinformation Effect and Children's Developing Theory of Mind. *Child Development*, 71, 402–416.
- Thierry K.L., Spence M.J., Memon A. (2001), Before Misinformation is Encountered: Source Monitoring Decreases Child Witness Suggestibility. *Journal of Cognition and Development*, 2, 1–26.
- VanOss Marin B., Holmes D.L., Guth M., Kovac P. (1979), The Potential of Children as Eyewitnesses: A Comparison of Children and Adults on Eyewitness Tasks. *Law and Human Behavior*, 3, 295–306.
- Varendonck J. (1911), Les Temoignages D'enfants Dans un Proces Retentissant. *Archives de Psychologie*, 77, 129–171.
- Vrij A., Bush N. (2000), Differences in Suggestibility Between 5–6 and 10–11 Year Olds: The Relationship with Self-confidence. *Psychology, Crime, & Law*, 6, 127–138.

- Warren A., Hulse-Trotter K., Tubbs E.C. (1991), Inducing Resistance to Suggestibility in Children. *Law and Human Behavior*, 15, 273–285.
- Waterman A., Blades M., Spencer Ch. (2000). How and Why do Children Respond to Nonsensical Questions? [w:] D.F. Bjorklund (red.), *False-memory Creation in Children and Adults. Theory, Research, and Implications*, 147–160. Mahwah–New Jersey–London: LEA.
- Welch-Ross M.K., Diecidue K., Miller S.A. (1997), Young Children’s Understanding of Conflicting Mental Representations Predicts Suggestibility. *Developmental Psychology*, 33, 43–53.
- Zaragoza M.S., Belli R.S., Payment K.E. (2006), Misinformation Effects and the Suggestibility of Eyewitness Memory [w:] M. Garry, H. Hayne (red.). *Do Justice and Let the Sky Fall: Elizabeth F. Loftus and her Contributions to Science, Law, and Academic Freedom*, 35–63. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Zaragoza M.S., Lane S.M. (1994), Source Misattributions and the Suggestibility of Eyewitness Memory. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 20, 934–945.